

ГРИГОРІЙ КОСТЮК-ПУБЛІЦИСТ

Культурні діячі української діаспори, уболіваючи за долю Батьківщини, вважали своїм обов'язком передусім показати світу максимально правдивий образ тоталітарної системи в цілому і ролі митця в ній зокрема. Одним із активних учасників і творців українського історико-літературного процесу за кордоном у другій половині ХХ століття був Г.Костюк — літературознавець, публіцист, суспільно-громадський діяч. Його історико-літературні, критичні й історико-публіцистичні праці ґрунтуються насамперед на культурологічній концепції, яка передбачає вільний розвиток української нації. Мета досліджень Г.Костюка — дати об'єктивну оцінку радянського суспільства, а водночас і тогочасної української науки. Його творча практика розгорталася у двох напрямках — літературознавчому та політологічному чи власне історико-публіцистичному. Переїхавши 1952 року до США, за пропозицією Колумбійського університету Г.Костюк почав працювати над зовсім не дослідженою тоді темою про тоталітаризм, зокрема про сталінський терор в Україні у 30-х роках. У листі до І.Багряного від 16 жовтня 1957 року вчений писав: “Особисто в мене творче життя майже виключене. Систематично перевтомлений фізичною працею і до того ж хворий. Над літературною проблематикою зовсім немає часу думати. Над політичною — трохи думаю і працюю”¹. Як наслідок, з'являється низка публіцистичних статей і нарисів, найважливіші з яких увійшли до збірки “На магістралях доби. Статті на суспільно-політичні теми” (1983), а також до ширшого дослідження “Сталінізм в Україні” (1995). Основна його частина була вперше опублікована 1960 року англійською мовою під назвою “Stalinist Rule in the Ukraine: A Study of Decade of Mass Terror (1929—1939)”. У всіх вищих школах Америки, де вивчалася історія Східної Європи та СРСР, ця праця використовувалася як підручник. Науково-політичні й історико-культурні діячі Європи, Канади і США відгукнулися на неї схвальними рецензіями, на противагу дослідникам у радянській Україні². Українське видання праці, доповнене такими публіцистичними статтями, як “Падіння Постишева” і “Гроза над Києвом”, на Батьківщині автора було опубліковане лише 1995 року.

Варто зазначити, що переломні події в історії колишнього СРСР, починаючи з кінця 80-х років, сприяли активному вивченню сталінської епохи та її наслідків для розвитку суспільства в цілому й України зокрема. Дослідженню цього питання присвятили свої праці А.Антонов-Овсієнко, Д.Волкогонов, Н.Маслов, Р.Медведєв, О.Хлевнюк, Ю.Шаповал. Розвідка Г.Костюка в контексті новітнього історико-політологічного дискурсу кінця минулого століття на перший погляд ніби втратила свою актуальність. Попри те, наріжні питання дослідження, написаного понад сорок років тому, очевидно, мають історичне та суспільно-освітнє значення, адже дають можливість як фаховим історикам, так і ширшому загалу читачів скласти уявлення не лише про специфіку феномена сталінізму, а й відтворити особливості цілісного, але “двоколійного” історико-літературного процесу, виявити ті первні естетичної та суспільної свідомості українського вченого, які надихали його на подвижницьку працю в обсервації західного суспільства. У передмові до книжки літературознавець висловив свої сподівання стосовно того, що український читач, познайомившись із його історико-публіцистичними

¹ Лист Г.Костюка до І.Багряного від 16 жовтня 1957 року // *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України* (далі — ІЛ). — Ф. 217 (Оскільки фонд лише опрацьовується, ми не маємо змоги вказати номер одиниці зберігання документа).

² Див.: *Нагорна А.* Критика буржуазних фальсифікацій національної політики КППС і Радянської держави // *Комуніст України*. — 1972. — №3. — С. 85-95; *Поджіо Б.* Неспроможність буржуазних концепцій державного суверенітету радянської України // *Український історичний журнал*. — 1972. — №6. — С. 135-139.

дослідженнями аж через сорок років після їх написання, маючи доступ до всіх раніше закритих архівних документів, усе ж таки збагне, як і в яких умовах покоління другої еміграції намагалося прокласти шлях до правдивого та об'єктивного вивчення періоду тоталітаризму³.

Праці “Сталінізм в Україні (Гене́за і наслідки)” і “На магістралях доби” мають історико-публіцистичне, навіть політологічне спрямування. Водночас вони дають яскраве уявлення про особливості публіцистичної манери Г.Костюка.

“Сталінізм в Україні” — це фактично перша розвідка про сталінську добу. Звісно, авторові бракувало автентичних фактів, які були на той час недоступні для науковців — зберігалися на полицях архівів НКВД в Радянському Союзі. Багатьох висновків він доходив гіпотетично, а тому їхня істинність мала пройти перевірку архівними даними та часом. У передмові до книжки вчений зазначає, що його праця не претендує ані на вичерпність висвітлення порушеної теми, ані на безпомилковість в її трактуванні⁴. Та й уточнення в назві, що це дослідження і спостереження сучасника, говорить само за себе. Працюючи в умовах обмежених джерельних можливостей, Г.Костюк удається до авторських версій та укладає власну систему обґрунтування суспільних подій. Має рацію С.Лінецький, наголошуючи на тому, що в контексті часу ця праця носить новаторський характер, а її “публіцистична наснаженість, драматизм тексту поєднуються з глибоким науковим аналізом історичного процесу, творчою інтуїцією дослідника”⁵.

До книжки ввійшли дослідження і публіцистичні роздуми (як їх називає Г.Костюк), написані протягом 50-х років. Перший розділ книжки — “Теорія і дійсність” — склали розвідки про принципи формування теорії більшовиків щодо національного питання⁶, які публікувалися в журналі “Сучасність”, а також виходили як окремі видання. Другий, третій і четвертий розділи — це дослідження про сталінську політику централізму стосовно України. Третю частину збірки становлять статті, які вчений мав намір опублікувати окремо під назвою “Від доби масового терору до смерті Сталіна”, але, на жаль, здійснити задум не встиг⁷.

Опублікована 1983 року збірка “На магістралях доби” містить 17 статей, написаних у різний час і з нагоди різних суспільних подій. Друкувалися вони англійською, білоруською, українською мовами в періодичних виданнях “Сучасна Україна”, “Українські вісті”, “Прометей”, “Свобода”, частково у видавництві мюнхенського Інституту для вивчення історії і культури СРСР. Рецензуючи збірку, М.Прокоп влучно називає її “книжкою про минуле з вказівками на майбутнє”, адже, на його думку, ті, хто турбується за майбутнє нації, хто в минулих успіхах і невдачах шукає вказівок у майбутнє, можуть багато чому навчитись з цієї праці, хоча це й документ минулого.⁸

Ідейно-тематичний спектр збірки доволі широкий, але основу її становлять статті, присвячені сталінському терору в Україні у 30-х роках. Вирізняються публіцистичні есе про загадкову смерть М.Грушевського, про роль П.Постишева як другого секретаря ЦК КП(б)У в тогочасній політиці України, про організований більшовицькою Москвою голод в Україні, що зближує це видання із працею “Сталінізм в Україні”.

В історико-публіцистичних дослідженнях Г.Костюка відтворено широку панораму драматичного становища української нації, особливо після ухваленого у квітні 1929 рішення XVI конференції ВКП(б) про початок масової колективізації сільського господарства. У втіленні своїх планів у життя В.Сталін не зупинявся ні перед чим. Саме він, як припускає Г.Костюк, стояв за вбивством секретаря

³ Костюк Г. Сталінізм в Україні (Гене́за і наслідки). — К., 1995. — С. 7.

⁴ Там само. — С. 8.

⁵ Лінецький С. Тоталітаризм в Україні очима сучасника // Дивослово. — 1997. — С. 62.

⁶ Див.: Сучасність. — Мюнхен, 1970. — №9, 11, 12; 1971. — №1-4; Костюк Г. Теорія і дійсність. — Мюнхен, 1971. — 149 с.

⁷ Див.: Костюк Г. Слово від автора // Сталінізм в Україні. — С. 5-8.

⁸ Прокоп М. Книжка про минуле з вказівками на майбутнє // Сучасність. — 1985. — №2. — С. 100.

ВКП(б) С.Кірова й повною мірою використав цю подію для проведення “чистки” в Україні⁹.

Розмірковуючи над суспільно-політичними подіями, літературознавець шукає відповідь на питання, чому ж українці не спромоглися на самооборону, не зуміли протистояти монолітному наступу Москви. І наголошує: при вивченні подій української історії варто пам'ятати, що “тодішнє керівництво України ніколи не становило єдиної ідейної і психологічної цілості. Це був дуже складний, роками нагромаджений конгломерат різнонаставленого елементу. Він, у процесі співпраці і багаторічної внутрішньої боротьби, зрештою поляризувався цілком виразно між двома історично зумовленими тенденціями: традиційного імперсько-російського централізму та української ідеї всебічного визволення. Ці тенденції були глибоко антагоністичні. Боротьба між ними в більшій чи меншій, відкритій чи прикритій формі ніколи не припинялася”¹⁰.

Отже, учений засвідчує гетерогенність тодішнього керівництва УРСР. До цього слід додати лише, що така опозиційність думок стосувалася насамперед основних проблем політичної, державної і духовної незалежності України від Росії.

З міркувань критика випливає, що процес утілення Москвою її ганебної політики підкорення українського народу мимоволі стагнувся українською національною стихією. Для остаточного знищення української духовності, “для виплекання духу рабства, покори і меншовартості серед української інтелігенції і для включення України, як цілого економічного й культурного комплексу, в єдине річчище загальносоюзної – загальноросійської! – економіки і культури” В.Сталін у 1938 році призначає М.Хрущова, “діла і заслуги” якого намагається висвітлити у статті “Зловісна постать сталініяди (Політичний портрет М.С.Хрущова)” Г.Костюк¹¹.

В інтерпретації Костюка цей політик постає як “звичайне ніщо”, “слабодумний діялектик”, здатний проводити нові експерименти над народом. Водночас образ Панаса Любченка, який, не витримавши московського “баламутства”, 1937 року покінчив життя самогубством, пов'язаний із концептуальною теорією трагічності. У трактуванні автора він служить символом безнадійно утопічної політики українських комуністів. Однак при цьому Г.Костюк аж ніяк не виправдовує ставлення П.Любченка до так званого класового ворожого елемента, його виступу на процесі СВУ як громадського обвинувача, його погромницьких статей після самогубства Хвильового і Скрипника.

У центрі уваги Костюка-критика й історика була також постать президента Української Народної Республіки М.Грушевського. Публіцистичне есе “Таємниця смерті академіка М.С. Грушевського” написане 1954 року, але його можна вважати першою й досить правдоподібною гіпотезою про причину смерті відомого політика і вченого. Г.Костюк усвідомлював, що М.Грушевський як активний прихильник державної незалежності України і учений, який доклав чимало зусиль до розбудови Всеукраїнської Академії Наук, не міг добровільно віддати себе в руки противників того, за що так самовіддано боровся. Тому, основувшись на архівних документах, а передовсім як безпосередній свідок і учасник тих історичних подій, припускає, що до смерті Грушевського причетні органи безпеки СРСР. Перебіг подій того періоду свідчить сам за себе: арешти на початку 1931 року найближчих співробітників М.Грушевського, виїзд М.Грушевського за наказом ГПУ до Москви в березні 1931 року, розгром Академії Наук і кафедри історії України, викриття так званого “Українського національного центру”, очолюваного начебто М.Грушевським, спровокований голод в Україні, винищення культурної еліти, тиск на М.Грушевського з метою змусити його визнати свої “помилки”,

⁹ Костюк Г. Українське віддуння вбивства С.Кірова (Київський центр “терористів-білогвардійців”) // На магістралях доби: Статті на суспільно-політичні теми. – Торонто–Балтімор, 1983. – С. 75.

¹⁰ Костюк Г. Криваві роки (До історії голоду і терору в Україні) // Там само. – С. 131.

¹¹ Костюк Г. Зловісна постать сталініяди (Політичний портрет М.С.Хрущова) // На магістралях доби: Статті на суспільно-політичні теми. – С. 122.

“розмова” з Кагановичем, виїзд у вересні 1934 року до Кисловодська на лікування, операція карбункула на карку і, зрештою, раптова смерть.

Пізніше, у 90-х роках ХХ століття, Ю.Шаповал продовжив дослідження цієї таємниці. Шукаючи інформацію про московський період життя й діяльності М.Грушевського (1931–1934 рр.), він звернувся до праць Г.Костюка, а також зустрівся з ним особисто. Уже будучи в поважному віці (95 років), учений проаналізував працю Ю.Шаповала “Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД: трагічне десятиліття: 1924–1934” і дав цінні поради, зокрема наполягав на пошуках у московських архівах, де, як він був переконаний, мали зберегтися документи стосовно справи 1934 року під назвою “Ієзуїти”, в якій фігурували академік М.Грушевський та інші авторитетні вчені й відомі українські діячі¹². Однак унікальні документи та матеріали саме про останній період життя М.Грушевського, про його перебування в Москві, обставини смерті в Кисловодську в листопаді 1934 року вдалося відшукати в Державному архіві Служби безпеки України в Києві.

Отже, Г.Костюк і як публіцист, і як історик літератури та критик обстоює примат української національної ідеї в контексті трагедійного становища української людини. Важливо, що для нього українська нація стала “фактом міжнародної політики”. Причини, що зумовили посилену увагу до проблеми визволення українського народу серед світової громадськості, полягають, на його думку, у безкомпромисній і послідовній боротьбі українського народу за свою свободу й державну незалежність. Водночас він вважає, що продуктивність цієї боротьби залежить від духовно-ідейної єдності українського народу. Коли “нація єдина в боротьбі за свою правду, свою волю і своє місце під сонцем, то жадна гвалтовна сила не в стані вже заперечити її”¹³. Саме тому Г.Костюк закликає до єдності й українську еміграцію як активного учасника народно-визвольного руху. А побороти ворога, гасло якого — “розділяй і пануй”, можна тільки ідейно об’єднавшись.

Таку єдність української нації в цілому і, зокрема, на еміграції, де зібралися представники різних областей України, має забезпечити насамперед політичне усвідомлення “ясної, великої мети”. “Ми можемо мати різні політичні переконання, — стверджує Г.Костюк, — ми можемо належати до різних партій, але разом з тим ми повинні завжди і всюди бути толерантними до своїх товаришів по боротьбі й еміграції, тобто насамперед бути українцями, а це значить — жити в єдності”¹⁴. Як бачимо, для Костюка-публіциста сутність “великої мети” конкретна й визначена. Вона полягає в боротьбі за суверенність української нації, її незалежний і вільний розвиток. Шляхи її досягнення — цілковита ідеологічна єдність українців в еміграції та українців материкової України, української нації в цілому.

Простежуючи етапи розвитку українського письменства в Україні, Г.Костюк шукає відповіді на питання: хто ж ініціатор культурної стагнації українського суспільства? Відповідь однозначна — КПРС. На думку вченого, корозія поширилася на всі галузі мистецтва та літературознавчої науки. А літературно-мистецька критика як така перестала існувати взагалі. Отже, Г.Костюк має сумнів стосовно того, що в умовах радянського соцреалізму може існувати справді “велике мистецтво”¹⁵. Під “великим мистецтвом” він, очевидно, розуміє оригінальність стилю, вишуканість форм та ідейність змісту. Водночас апріорно не заперечує розвиток літератури й літературознавства в Україні, хоча і змушений констатувати, що у 30-х роках літератори в більшості своїй вимушені

¹² Див.: Шаповал Ю., Пристайко В. Михайло Грушевський: Справа “УНЦ” і останні роки (1931–1934). — К., 1999. — С. 24; Шаповал Ю. Загадка смерті Михайла Грушевського // Український історичний журнал. — 2006. — № 5. — С. 83–98.

¹³ Костюк Г. Divide et imperia // На магістралях доби: Статті на суспільно-політичні теми. — С. 246.

¹⁴ Там само. — С. 248.

¹⁵ Костюк Г. Партійні дресировальники і підрадянська літературна критика // На магістралях доби: Статті на суспільно-політичні теми. — С. 234–235.

творити “поетику поневолення, нервом якої був фанатизм самозаперечення”¹⁶. Отже, основною причиною спаду розвитку української літератури була, як слушно стверджує вчений, тодішня політична ситуація в Україні.

В історико-публіцистичних дослідженнях Г.Костюк чи не вперше переконливо довів, що в основі явища сталінізму лежить суперечлива й непослідовна, на позір демократична, але імперська за своєю суттю стратегія більшовиків стосовно національного питання. Учений засвідчив, що техніка організації сталінських судових процесів була апробована саме в Україні, з’ясував функціональне призначення документів-фальшивок. Уперше серед історіографів його увагу привернула бінарність складу керівництва КП(б)У, що зумовило боротьбу “двох течій” — української національної та російсько-імперської централістичної.

Отже, історико-публіцистичні праці Г.Костюка “На магістралях доби” та “Сталінізм в Україні”, хоч і складаються з окремих публіцистичних статей та нарисів, у цілому становлять ідейно-тематичну єдність, оскільки в них послідовно висвітлюється історія України першої половини ХХ століття, а в її контексті і стан української науки та культури. Стиль Костюка-публіциста вирізняється логічністю та синтетичністю думки, послідовністю та простотою викладу матеріалу, лаконічністю висновків і узагальнень. Щоправда, дехто з дослідників уважав серйозним недоліком публіцистики Г.Костюка схильність до спрощення суперечливих питань. Цю хибу пояснювали “марксистським підходом, коли людина бачить чіткий ланцюг причин та наслідків в історії”¹⁷. На мою ж думку, вона зумовлена прагненням “все і вся” об’єднати навколо національної ідеї. Однак універсальність загальної мети творчого доробку Г.Костюка, як і кожна “універсальність”, вимагає певних “видатків”. Системно-цілісний підхід до предмета дослідження передбачає усвідомлення “чіткого ланцюга причин та наслідків”, а це веде до “вирівнювання” суб’єктивного розуміння тієї чи тієї літературної ситуації. Тут не можна не зазначити, що складником системно-цілісного підходу Г.Костюк вважає присутність національної ідеї.

Як слушно зазначає М.Прокоп, Костюк-публіцист дотримувався чітких принципів. По-перше, він виступав за збереження української духовності, її культури, пам’ятаючи про “духовні традиції”, а надто в умовах тотального поневолення російським шовінізмом. По-друге, обстоював виховання патріотичного національного почуття, “національного духу”, покликаною об’єднати всіх українців у єдину національну цілісність. Саме відсутність такої єдності українського народу приводила націю, на його думку, до катастроф. Зокрема до культивування “механізму етнічного відчуження”, який поступово переріс у комплекс української меншовартості. Ідеться про фундаментальну проблему “незавершеності соціальної структури українського етносу”. Основну ж роль в об’єднанні народу навколо спільної мети, стверджує Г.Костюк, має відіграти національна еліта. Вона покликана гарантувати цілісність духовної культури, зокрема вміння “відрізнити велике від малого, підпорядковувати засадничу мету боротьби груповим інтересам і пристрастям, шукати спільної думки з земляками іншої думки, виховання й побуту”¹⁸.

Ще однією важливою умовою забезпечення перемоги в боротьбі за національне самовизначення Г.Костюк вважав організовану боротьбу, а не стихійні виступи. Спрямовувати народну думку та енергію в єдине річище, на самоусвідомлення себе як нації — завдання саме представників інтелігенції, її духовних лідерів. Основні постулати Костюка-публіциста залишаються актуальними й сьогодні, коли українському суспільству вже незалежної держави бракує тієї ж таки єдності й однотайності в ухваленні рішень.

¹⁶ *Історія української літератури ХХ століття: У 2 т. / За ред. В. Дончика, 1998. — Т. 1: Перша половина ХХ століття. — С. 252.*

¹⁷ З листа Ю.Луцького до Г.Костюка від 28 червня 1953. — ІЛ. — Ф. 217.

¹⁸ *Прокоп М.* Книжка про минуле з вказівками на майбутнє // *Сучасність*. — 1985. — №2. — С. 101.

Посол України у Вашингтоні Ю.Щербак на презентації книжки “Сталінізм в Україні” (1996), вручаючи Г.Костюку Почесну грамоту, звернув увагу на таку прикмету цього дослідження, як молодість думки. Про “постійно оновлену думку” критика говорить і Ю.Стефанік у листі до Г.Костюка від 23 вересня 1983 року. Ця прикмета справді властива всьому як історико-літературному, так і публіцистичному доробку вченого.

Отже, Г.Костюк відбувся як талановитий учений, історик літератури, критик, публіцист, суспільно-громадський діяч. Однак трагічні обставини життя не сприяли виявленню власне критичного його обдаровання, а натомість культивували публіцистичність, що “розводила” літературознавчі праці з науково-академічним стилем. Попри те, Г.Костюк — автор плідних концепцій, зокрема ідеї єдиної Української держави та унікальності її культури, що присутня в його як історико-літературних, так і в публіцистичних дослідженнях. Саме під цим кутом зору він розглядав життя та діяльність кожного окремого письменника чи суспільного діяча як цілісної індивідуальності в контексті єдиного історико-літературного процесу. Епіцентром критичного аналізу повсякчас виступала у Г.Костюка національна ідея. Його бажання свободи — це “повстання духу” (М.Бердяєв), боротьба за національне визволення людини, свободу слова й думки.

ЛП

ЗНАЙОМТЕСЬ – СЛОВНИКИ-“САМОБРАНКИ”

7 червня 2007 року на Львівській площі у сквері (Артема, 1/5) відбулося урочисте відкриття книжкового магазину “Словники-Самобранки”.

Це перший в Україні спеціалізований магазин, де продаються словники, довідники, енциклопедії — як традиційні, так і на електронних носіях інформації, а також учбова література для школярів старших класів і студентів. Тут можна придбати оригінальний винахід видавництва “Самобранка” — систему прямого доступу до будь-якого слова будь-якою мовою в паперовому словнику, без гортання сторінок (автор і співавтор винаходу А.Доценко та С.Панченко). З досвіду викладачів іноземних мов, школярі при пошуку слів у словниках не виконують завдань при потребі знайти понад п’ять незнайомих слів у тексті. Український винахід заохочує читача до роботи зі словником ще й тим, що заощаджує час і нерви користувача такими словниками. Неминуче гортання словників дошкуляє не одне сторіччя, і проблема загострюється з кожним роком — кому ж не шкода марно витраченого часу свого життя?.. На межі століть були створені численні електронні словники без проблеми пошуку. Але електронні засоби не вирішують проблеми звичайної надійної паперової книжки. Хто з читачів не писав на обрізі словників букви, аби хоча б частково уникнути безкінечного гортання!

Цей винахід було презентовано на 57 Книжковій виставці-ярмарку у Франкфурті-на-Майні (Німеччина, 2005 р.), де брали участь понад 120 країн і близько 7000 видавців і де він викликав великий інтерес. Винахід запатентовано в Україні, Росії, США, Ізраїлі та Європі. Особливо корисний він для школярів і студентів, які вивчають іноземні мови й користуються паперовими словниками. Унікальність винаходу дозволяє розміщувати на обрізі книжки будь-яку заохочувальну, довідково-пізнавальну, історичну, математичну, фізичну, хімічну, географічну, музичну, літературну та іншу інформацію. Винахід дає змогу за лічені секунди знаходити слово у словнику будь-якою мовою.

Сергій Панченко, головний редактор вид-ва “Самобранка”